

Е З И К О З Н А Н И Е

LINGUISTICS

ЧЕТВЪРТИЯТ ОФИЦИАЛЕН ЕЗИК В ШВЕЙЦАРИЯ – МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ

Златка ГЕРГИНОВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: z_mihailova@abv.bg

THE FOURTH OFFICIAL LANGUAGE IN SWITZERLAND - PAST AND PRESENT

Zlatka GERGINOVA

South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria

E-mail: z_mihailova@abv.bg

ABSTRACT: The article examines the Rhaeto-Romance language ("Bündnerromansch", "Romansch") as part of the linguistic diversity in the Swiss Confederation, which has reached the status of an official language in the country, although it is currently spoken by less than one per cent of its population. An overview of the history of today's canton Graubünden - a mountainous region where Rhaeto-Romance is mainly used – is reviewed. Attention is drawn to Peider Linsel's struggle to assert and preserve the language; the role of Lia Rumantscha organization for its recognition as the fourth national language in the past, and today - for the spread of Rhaeto-Romance culture through education, promotion of the spoken and written language, support and coordination of projects of regional Romansh associations. A brief statistical report shows the percentage of the population in the state using this language as the main one. Several major dialects of Romansch are briefly considered, from which the common written language of Rhaeto-Romance developed, called Rumantsch Grischun; the role of music, television and radio in its dissemination and preservation; its promotion activities, such as publishing books and textbooks, efforts to establish it as a first language in its distribution areas.

KEYWORDS: Swiss Confederation, official languages, Rhaeto-Romance language, linguistic diversity, written and spoken language, dialects, language preservation.

Швейцария е *нация на волята – Willensnation*¹. Националната идентичност и сплотеността не се основават на общ език, етнически произход или религиозна принадлежност на населението, а на доброволно и съзнателно общностно обединение, основано на межкултурни фактори като вярата в пряката демокрация, високата степен на местна и регионална автономия, както и изразената култура на готовност за компромиси при намирането на политически решения. Основен фактор за утвърждаване на самосъзнанието освен това е трайният неутралитет на страната, датиращ от времето непосредствено след Виенския конгрес през 1814 – 1815 г. Населението на страната (към 31 декември 2021 г. – 8 738 791 души²) се състои от три големи етнолингвистични групи: немскоговореща – в Централна и Северна Швейцария, френскоговореща – в западната част на страната, наричана още Романдия или Романска Швейцария, италианоговореща – в кантон Тесин (Тичино) и в отделни долини в кантон Граубюнден. Като четвърта езикова област се обособява ретороманският език (наричан още „бюнднерроманш“ или само „романш“), който се говори в части на кантона Граубюнден от по-малко от един процент от местното население.

Кантон Граубюнден – исторически преглед

¹ Науката различава три типа нации: *Willensnation* – нация на волята или нация на добрата воля, *Staatsnation* – държавна нация, и *Kulturnation* – културна нация.

² <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/bevoelkerung/standentwicklung.assetdetail.23064702.html>>, дата на ползване на източника: 06.04.2023.

През 1291 г. представители на кантоните Ури, Швиц и Унтервалден подписват официален документ *Bundesbrief*, вид споразумение, с което се задължават да си оказват взаимна подкрепа срещу господството на заемащата трона на Свещената Римска империя династия на Хабсбургите и за възвръщането на свободата на гражданите. Тяхната клетвена декларация поставя началото на конфедерация под наименованието *Eidgenossenschaft*. Победата над Хабсбургите през 1315 г. осигурява полуавтономията на новото държавно образувание. През 1353 г. към първите три кантона се присъединяват кантоните Гларус и Цуг, както и градовете Цюрих, Люцерн и Берн. Те формират на по-късен етап така наречената „стара конфедерация“ от осем кантона. По време на Реформацията, започнала в страната през 1523 г. чрез проповедите на пастор Улрих Цвингли (1484 – 1531), Цюрих и още пет кантона приемат протестанството, което води до кратки междукантонални войни. Въпреки различията и недоразуменията между протестантски и католически кантони страната запазва неутралитет по време на Тридесетгодишната война (1618 – 1648). Единствените, засегнати от военните действия, са населението и земите в днешния кантон Граубюнден, който по това време все още не е част от федерацията. Вестфалският мирен договор от 1648 г. слага край на изтощителната религиозна война и признава официално независимостта на Швейцария от Свещената Римска империя. По време на войните на Наполеон в началото на XIX век французите създават на територията на Швейцария централизирана Хелветска република, като премахват кантоните, а с това и множество права и свободи на населението. След поредица от протести, през 1803 г., автономията на кантоните е възстановена, макар и не напълно. В същата година Санкт Гален, Ааргау, Тургау, Тесин (Тичино), Во и Граубюнден стават пълноправни кантони в Швейцарската държава. Виенският конгрес възстановява независимостта на Швейцария и отваря пътя за признаването ѝ от европейските държави. 1815 е годината на последното териториално разширяване на Швейцария с присъединяването на кантоните Ньошател, Вале и Женева. За последен път на територията на страната се водят военни действия през 1847 г. – по време на т.нар. Зонербундска война, избухнала заради формирането на съюз между католическите кантони. Тази гражданска война продължава около един месец и взема стотина жертви. Швейцария запазва неутралитет и по време на двете световни войни през XX век. Днес Граубюнден има най-голямата територия сред кантоните в Швейцария (7105,30 км²), но същевременно е и с най-ниската гъстота на населението (28 д / км²). Тук живеят 201 376 души (данни към 31 декември 2021 г.), което нарежда кантона на 14. място по брой на населението сред двадесет и шестте швейцарски кантона. Релефът е предимно планински; най-ниската точка се намира на над 250 метра над морското равнище, а най-високата се извисява на почти 4050 метра. От тези високи части на Алпите водят началото си множество потоци и реки, които – вливайки се в по-големи – достигат до Северно, Средиземно и Черно море. В богатството от диви животни се откроява гризачът мармот.

Езикът на кантон Граубюнден през вековете

Учените не са единни в мнението си за произхода на населението в тази планинска част на Швейцария. Археологически находки дават свидетелства за съществуването на келтска, ретска и лепонтийска култура по тези земи през желязната епоха. През първите векове на новото летоброене областта е присъединена към Рим като провинция Реция (по името на келтското племе рети), която впоследствие става част от Франкската държава. Към края на IX век епархия Хур е прехвърлена от архиепископия Милано към архиепископия Майнц. През X и XI век Реция е част от херцогство Швабия. Различни епископи и графове владеят през Средновековието отделни части от областта. Формират се съюзи с различна продължителност на съществуване, докато през 1797 г. цялата област попада в т.нар. Цизалпийска република, просъществувала до 1802 г. От 1803 г. Граубюнден е пълноправен кантон в швейцарската държава. Свободата, дадена на всеки кантон, а и на всяка община – да се самоопределя конфесионално, нарежда Граубюнден до традиционно паритетните кантони в Швейцария. Преобладава населението, изповядващо християнството, като над 45 % се самоопределят като католици, почти 33 % – като протестанти, а около 3 % заявяват принадлежност към други християнски изповедания. Съществуват както католически и протестантски общини, така и общини със смесено в религиозно отношение население.

На швейцарски немски език наричат живеещите в кантона *Bündner*, в свободен превод *съюзник*, като съкратена форма от *Graubündner*, т.е. жител на кантона Граубюнден. Езиковедите причисляват езика им към групата на ретороманските езици, която подразделят на три езика: романш, ладински (или ладино – *ladin*, говорен в североизточните италиански провинции и приет като официален в регионите Венето и Трентино-Южен Тирол, наред с италианския) и фриули (или фриулански – *furlan*, говорен от около 800 000 души в североизточната част на Италия, предимно в региона Фриули-Венеция-Джулия, и признат за официален малцинствен език в страната). Продължават споровете дали това са три отделни езика или три диалекта, произлезли от простонародния латински език от времето на римското владичество по тези земи. Този общ произход и близостта на романш до италианския език дават основание на италианския диктатор Бенито Мусолини през 20-те години на XX век да твърди, че романш е ломбардски диалект и затова кантонът Граубюнден трябва да принадлежи на Италия. (Bondolfi, 2017). А според привържениците на т. нар. Вододелна теория³ швейцарските области, в които реките текат в посока юг, трябва да принадлежат на Италия. В периода между двете световни войни не са рядкост обвиненията в опити за погерманчване на населението в алпийския кантон, както и призивите за приобщаване към Италия като по-силна държава. Тези нагласи в Германия и Италия имат своите корени в епохата на повсеместното създаване на национални държави в средата на XIX век в Европа. Векове наред разпокъсаните на множество кралства и графства с различна конфесионална принадлежност немско- и италианоезичните региони търсят възможности за обединение и създаване на централизирано държавно обединение. Италианските революции и народноосвободителното движение под ръководството на Джузепе Гарибалди водят до създаването на Кралство Италия през 1861 г., а в резултат на Френско-пруската война от 1870 –1871 г. на картата на Европа се появява обединената Германска империя, т.нар. Втори райх. Идеята за приобщаване и на други региони към силната държава майка обаче продължава да занимава умовете на държавници и политици и лежи в основата на двете световни войни. В първите десетилетия на XX век Швейцария с нейните три национални езика, две официални религиозни вероизповедания и множество разнообразни културни групи, към всяка от които се проявява толерантност, е уязвим обект за вербални нападки и териториални претенции от страна на съседни държави. Неумолимото историческо развитие в световен план обаче доказва, че нито езикът, нито културата могат да са национални или държавни граници.

Съвсем логично, първите известни документи на реторомански език са преводи на латински проповеди. А първото литературно произведение на този език създава юристът от Енгадин Йохан Траверс (Gian Travers, 1483 – 1563, Енциклопедия Британика⁴). Под формата на римувана хроника от 700 стиха той описва своето затворничество в замъка Мусо. Траверс е автор и на няколко библейски драми, които се представят на реторомански език и оказват силно въздействие върху жителите на Енгадин. С тази си дейност Йохан Траверс си спечелва името на пръв поет на ретороманския език, на ярък привърженик на протестанството и на активно съдействащ за разпространението му. По негов пример по време на Реформацията възникват писмени паметници и на други реторомански диалекти, но не се стига до формиране на единен писмен език. Основната причина за това е липсата на общ романски духовно-политически център. Такава функция би могъл да изпълнява единствено град Хур. Като седалище на епископа обаче той сравнително рано попада под чуждо влияние, а от XV век вече е почти изключително немскоезичен. През Средновековието немскоговорещите наричат романския език още *Churwelsch*⁵ (говорен от жителите на Хур *Welsch*, т.е. чужд език). През XVI век Мартин Лутер отнася думата *Kauderwelsch* изключително към говорения в голям район около град Хур език. Така чак до средата на XIX век практически не е налично общо езиково самосъзнание сред населението на кантона. Тогава се появява наименованието *реторомански*, което се свързва с

³ Вж. Valär, 2008, с. 403 и сл.

⁴ Интернет достъп на: <https://www.britannica.com/biography/Gian-Travers>

⁵ В Ранното средновековие с прилагателното *welsch* са били обозначавани всички романски езици, говорени южно от германоезичните земи – италиански, френски, испански. В преносен смисъл думата се използва със значение *неразбираем, чужд*.

името на римската провинция Реция. През 1883 г. австриецът Теодор Гартнер⁶ (1843 – 1925), дългогодишен учител по физика и химия, по-късно професор по романска филология в университета в град Черновиц и ръководител на новооткритата катедра по романска филология в университета в Инсбрук, издава *Ретороманска граматика (Raetoromanische Grammatik)* и *Наръчник на ретороманския език (Handbuch der rätoromanischen Sprache)* (Valär, 2008, p. 398).

Пайдер Лансел в борба за съхраняване на ретороманския език

В първите десетилетия на XX век швейцарецът Пайдер Лансел (1863 – 1943), търговец по професия, поет по призвание, категорично се противопоставя на възприемането на ретороманския език като италиански диалект (Walther, 2017). С потекло от граубюнденския град Сент, макар и роден в Пиза, израснал в Италия и в Швейцария и обучавал се в различни италиански и швейцарски училища, през 1906 г. той окончателно напуска фирмата на баща си и се посвещава на писането и на борбата за утвърждаването на ретороманския език. Сред най-големите пишещи на реторомански език автори го нареждат неговите почти двеста стихотворения, превел е още толкова, а след смъртта му излиза от печат негова антология с произведения на реторомански писатели. Многогодишната му дейност по документиране на езика и културата на ретороманското население в Граубюнден дава богати плодове. Той събира народни песни, прави описание на културните традиции, основава в Енгадин езиково сдружение. Интересът на Лансел към събирането, записването и съхраняването на народни песни вероятно е повлиян от примера на германския философ и поет Йохан Готфрид Хердер (1744 – 1803), който събира и обнародва през 1778 г. сборник с народни песни като пряк израз на народната душа. За записването на народни песни в Енгадин и Мюнстертал Лансел използва внесен от Америка фонограф, изобретен от Едисон. Смята се, че това са първите „полеви записи“ в Швейцария (Valär, 2008, p. 411), направени са в периода 1912 – 1915 г. Запазени са записите на около двеста почти забравени песни от XIX век. За съжаление, Лансел не е фиксирал нито имената на изпълнителите, нито биографичните данни за тях. Като страстен любител фотограф той оставя също и 370 снимки, документиращи хора, къщи, села, традиции, работни места и ежедневни дейности (Valär, 2008, p. 413). Резултатите от родолюбивата дейност на Пайдер Лансел се пазят днес в къщата му в Сент, във фондация Planta Samedan и в Швейцарския литературен архив в Берн.

Като швейцарски консул в Ливорно от 1927 до 1934 г. Лансел продължава дейността си в защита на ретороманския език и култура. В началото на 1934 г., вземайки за повод новоорганизираното в Рим Швейцарско фашистко движение, той публикува открито писмо до сънародниците си в Тоскана, на което швейцарската преса отделя значително внимание. Авторът не критикува открито италианския фашизъм, но се обръща със следното обяснение към швейцарските граждани: „... нашата нация е обръната към федерализма, фашизмът е немислим без централизъм. Единият принцип изключва другия. Следователно, човек не може да бъде фашист и швейцарец едновременно.“ (цит. по Valär, 2008, p. 407). Заслугите на Лансел са признати от Университета в Цюрих, който го удостоява с почетна докторска титла през 1933 г. А голямата награда на името на Шилер се връчва за първи път на реторомански автор именно на Лансел послучай неговата 80-та годишнина.

Безспорно неговата най-голяма заслуга в избраното поприще е написаното през 1913 г. есе *Ni Italians, ni Tudais-chs, Rumantschs vulainsrestar*⁷ (*Нито италианци, нито германци, романци искаме да останем*). То се явява една от кулминационните точки на движението за самоопределение на тази малцинствена група, за тласъка в развитието на ретороманския език и култура. В революционните години в средата на XIX век не е било възможно да се вземат под внимание нито правата, нито исканията на едно толкова малобройно етническо малцинство. Фактически, за ретороманско езиково движение може да се говори едва (в периода) от 1880 – 1890 г. По това време в пресата се появяват публикации в подкрепа на изследването на ретороманските диалекти, наричани *идиоми*, както и авторски произведения на различните диалекти в кантон Граубюнден, т.е. започва създаването на собствена литература.

⁶ <https://de.wikipedia.org/wiki/Theodor_Gartner>, дата на ползване на източника: 30.03.2023.

⁷ Есето може да бъде прочетено в оригинал на: <https://www.e-periodica.ch/digbib/view?lang=en&pid=ann-001%3A2013%3A126%3A%3A209#209>, дата на ползване на източника: 06.04.2023.

Свидетелства за родолюбивата дейност на Лансел се откриват и в кореспонденцията му с миланския професор по диалектология Карло Салвиони, който смята, че ретороманският е обречен на отмиране и през 1912 г. дори твърди, по отношение на ретороманците, че „единственото спасение на техния език е в решителното интелектуално ориентиране към Италия“ (цит. по Valär, 2008, р. 400). Лансел отговаря, че ретороманският език не само е жив, но и че най-голямата грешка, която биха направили ретороманците, ако решат да се освободят от немския език и култура, е да се обърнат към италианския език и култура (пак там). Становището му е пределно ясно: ретороманците по собствена обща воля са в правото си да решават своята съдба. Той се противопоставя на отъждествяването на понятията *език* и *нация* и го определя като „шовинистична догма“ (Valär, 2008, р. 401). В друго есе Лансел пояснява, че „ретороманците нямат никакви исторически, културни и национални връзки нито с германците, нито с италианците“, нещо повече, дори не са имали „никакви контакти с тях“ (пак там). Макар от историческа гледна точка това категорично изказване на Лансел да е твърде спорно, то изпълнява във висока степен своята патриотична задача и цел и е ярко свидетелство за смелостта на автора да се противопостави на всякакво вмешателство в решението на ретороманците по отношение на техния език и култура. Дискусията относно ретороманския език не стихва и след публикуването на есето *Ni Italians, ni Tudais-chs, Rumantschs vulainsrestar* като самостоятелна брошура. Заглавието обаче се превръща в мото за съхраняване на идентичността на ретороманците с техния езикови различия и културни особености. В първите десетилетия на ХХ век важна роля изиграва създаването на организацията *Lia Rumantscha*⁸ през 1919 г. – съюз, обединяващ всички реторомански организации. Една от целите ѝ става признаването на ретороманския като четвърти национален език в Швейцария. В началото на 30-те години на ХХ век идеята добива конкретни очертания с основаването на комитета *Pro quarta lingua* (*За четвърти език*), с което се увеличават възможностите за популяризиране на ретороманския език. На 20 февруари 1938 г. се провежда допитване до народа, на което 91,6 % от швейцарските мъже⁹ казват „Да“ на обявяването на ретороманския за четвърти официален език в страната.¹⁰ Рядко в историята на Швейцария, известна с пряката си демокрация и с огромния брой референдуми и допитвания, един въпрос постига толкова внушително. Приемането на ретороманския за четвърти национален език в Швейцария в годината преди началото на Втората световна война не може да се отдаде на случайно стечение на обстоятелствата. Това е времето, когато народите се стремят към самоопределяне, времето, в което светът приветства суверенитета и неутралитета на Швейцария, както и толерантното отношение към всички граждани на страната.

⁸ *Lia Rumantscha* е създадена в Хур като управляващ орган на всички романски езикови обединения; това е конфесионално неутрална организация с нестопанска цел, която подкрепя и координира проекти на регионални романски обединения, надрегионални съюзи и (формации) в полза на ретороманския език и култура. Сред основните теми, с които организацията се занимава, са образование, поощряване на говоримия и писмения език (стандартизирания Rumantsch Grischun и диалектите) и разпространение на ретороманската култура. <https://de.wikipedia.org/wiki/Lia_Rumantscha>, дата на ползване на източника: 30.03.2023. *Lia Rumantscha* има своя официална интернет страница <http://www.liarumantscha.ch/>, а от 2010 г. поддържа издателство Chasa Editura Rumantscha (CER). Днес *Lia Rumantscha* организира и подпомага езикови интеграционни курсове, основно за родители на деца, посещаващи романски детски градини и начални училища, но също и за преселници в планинските региони, които поради свързани с професията им причини трябва да се интегрират езиково в средата.

⁹ Правото на жените да гласуват и да бъдат избирани на федерално ниво е въведено в Швейцария на 16 март 1971 г. след проведен на 7 февруари същата година федерален референдум сред мъжката част от населението. Така страната е една от последните в Европа, които дават на населението си от женски пол пълни граждански права. На изборите на 31 октомври 1971 г. за първи път жени имат право на глас и на това да бъдат избирани за членове на Националното събрание (Голямата камара на парламента). Те получават 11 от 200 мандата (5,5 %). (вж.

<<https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/politik/wahlen/historische-wahlenzeitreihen.assetdetail.3462261.html>>, <https://de.wikipedia.org/wiki/Frauenstimmrecht_in_der_Schweiz#Die_ersten_Parlamentswahlen_mit_Frauen>, дата на ползване на източника: 09.02.2023).

¹⁰ Romana Costa, *Wie das Rätoromanische die Schweiz eroberte*, <<https://www.srf.ch/news/schweiz/80-jahre-vierte-landessprache-wie-das-raetoromanische-die-schweiz-eroberte>>, дата на ползване на източника: 09.04.2023.

С други думи, налице са благоприятни условия едно малко етническо малцинство да насочи общественото внимание към себе си и да потърси признание за езика и културата си на национално ниво. В цяла Швейцария възникват движения в подкрепа на родината, традиционните носии и типичните ястия, за събиране на народни песни (не само на ретороманските), еуфорията е всенародна. „Това е времето на духовната защита на страната. Става дума за еуфория за Швейцария, за швейцарските традиции, за контрамодел на тоталитаризма на Германия и Италия.“¹¹ „Един модел на единство в многообразието, където не се прославя еднообразието, а различните аспекти на швейцарската култура.“¹² Кулминацията е през 1939 г., когато на изложението в Цюрих ретороманците получават възможност да представят типични за тях носии и музикални инструменти. След края на Втората световна война в кантон Граубюнден се налагат пътни табели на два езика, единият от които е реторомански. Чрез медиите езикът се възприема и в останалата част на страната и се радва на признание.

Романш днес. Перспективи

В съвременния романш са известни няколко диалекта:

- Sursilvan – разпространен в долината Преден Рейн (Vorderrheintal) и страничните ѝ долини, като говорите в някои от тях показват типични признаци на отделен диалект, както и в региона Имбоден (Imboden), с няколко населени места, като някои от тях въз основа на езиковите си признаци принадлежат към Sutsilvan, но използваната в писмеността форма е Sursilvan;

- Sutsilvan – в областите на Заден Рейн (Hinterrhein), т.е. в планинските общини Домлешг (Domleschg) и Хайнценберг (Heinzenberg), както и в Шамс (Schams) и Ферера (Val Ferrera);

- Surmiran – разпространен в долината Албулатал (Albulatal), в община Ваз / Горен Ваз (Vaz / Obervaz) и в Оберхалбщайн (Oberhalbstein);

- Puter – в Горен Енгадин (Oberengadin) и в Бергюн (Bergün), който географски не спада към Engadin и се доближава най-много до местния диалект Surmiran;

- Vallader – в Долен Енгадин (Unterengadein) и в долината Мюнстертал (Münstertal – тук всъщност се среща в диалектния вариант Jauer).¹³

На всеки от тях има разработени учебни помагала, речници, книги (включително детски и юношески книги, приказки и комикси), онлайн приложения. Оригиналните текстове на реторомански са рядкост. При повечето става дума за преводи, предимно от немски език.

На тяхна основа през 1982 г. езиковедът Хайнрих Шмид развива общия писмен език на ретороманите в кантона Граубюнден. по инициатива на тогавашния генерален секретар на *Lia Rumantscha*. Хайнрих Шмид постоянно търси най-големите сходства между трите най-живи диалекта – Unterengaldinisch (Vallader), Surmerisch (Surmiran) и Surselvisch (Sursilvan), вследствие на това не са включени регионални и местни фонетични и граматически особености. Така например в единния писмен език, наречен Rumantsch Grischun, няма звукове *ö* и *ü*, тъй като те са обичайни само за Ober- и Unterengaldinisch, но липсват също и много специфични за Surselvisch особености.¹⁴ През 1996 г. Rumantsch Grischun става официален език на Швейцарската конфедерация в комуникацията с ретороманци, а през 2001 – официален език в кантона Граубюнден. През 2005 г. учебните помагала в този кантон се издават само на Rumantsch Grischun, а през 2007 г. първите общини въвеждат Rumantsch Grischun като език на обучението в училищата. През 2011 г. отново са позволени учебни помагала на съответния диалект и училищата може да използват както диалект, така и Rumantsch Grischun. През 2016 г. субсидиите от страна на държавата за запазването на ретороманската култура и език са в размер на 4,86 милиона швейцарски франка.¹⁵

¹¹ Цит. по Romana Costa, *Wie das Rätoromanische die Schweiz eroberte*, <<https://www.srf.ch/news/schweiz/80-jahre-vierte-landessprache-wie-das-raetoromanische-die-schweiz-eroberte>>, дата на ползване на източника: 09.04.2023.

¹² Пак там.

¹³ <<https://romontsch.ch/sprache-idiome/>>, дата на ползване на източника: 30.03.2023.

¹⁴ Romanisch. Facts & Figures. Konzept und Text: Manfred Gross, Lia Rumantscha, 2004 Lia Rumantscha, Chur, 2. überarbeitete und aktualisierte Auflage.

¹⁵ <<https://www.srf.ch/news/infografik/mehrsprachige-schweiz-raetoromanisch-als-vierte-landessprache>>, дата на ползване на източника: 09.04.2023.

Лексикалното богатство на ретороманските говори, както и това на по-старите езикови равнища се документира в многотомния речник *Dicziunari Rumantsch Grischun*, издаван от *Società Retoromantscha*, който излиза от 1938 г. в Хур. Понастоящем се работи върху 14. том.

Музикалната култура има дълга традиция. Предимно многобройните хорове във и извън кантона Граубюнден играят важна роля за културната идентичност и за запазването на езика. Романската музика обхваща не само традиционна и модерна народна музика, но и балади, озвучаване на литературни текстове, поп и рок музика, хип-хоп, рейв и рап. За много млади носители на езика музиката е най-доброто средство за разбирателство между хората. По-честите концерти, фестивали и музикални проекти подтикват младото поколение с желание да използва собствения си език в текстовете.¹⁶ Radiotelevisiun Svizra Rumantscha, дъщерна фирма на швейцарския медиен предприемач SRG SSR, поддържа радио *Rumantsch* и телевизия *Rumantscha*. Езиковите и културните обединения предлагат летни езикови курсове в романскоезичните региони, в които се преподава основната лексика и граматика на съответния диалект, както и общият език *Rumantsch Grischun*, като обучението се подпомага от разнообразна културна програма.¹⁷

Непрекъснато намалява обаче броят на хората, които посочват ретороманския или някой от неговите диалекти като първи език или като основен език за общуване.

Ако през 1910 г., при население на Швейцария над 15-годишна възраст от 3 753 293 души, 1.1 % посочват ретороманския като основен език (немски – 69.1 %, френски – 21.1 %, италиански – 8.1 %, други езици – 0.6 %), през 2020 г., при население над 15-годишна възраст от 7 187 715 души, този процент е едва 0.5 (немски – 62.3 %, френски – 22.6 %, италиански – 8.3 %, други езици – 22.7 %). През 1910 г. определящите се като швейцарци са 3 201 282 души (85.29 % от общото население на страната), докато през 2020 г. това са 5 402 354 души (75.16 % от населението). Минимална част от чужденците говорят реторомански като основен език: от 0.2 % през 1910 г. до 0.0 – 0.1 % през 2020 г.¹⁸

От 7 187 715 души над 15 години през 2020 г. 6 018 750 използват един основен език (83.74 %), 930 979 (или 12.95 %) – два основни езика, 237 986 (3.31 %) – повече от два основни езика.¹⁹ Най-голям е дялът на използването на немски език (62 %), следван от френски (23 %), италиански (8 %), реторомански (0.5 %), други езици (английски – 6 %, португалски – 4 %).²⁰

Същевременно заселващите се в планинските райони на кантон Граубюнден немскоезични швейцарци нямат нужда да учат реторомански, за да се интегрират, тъй като всеки ретороманец владее и немски език.

Заклучение

В заключение, трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че населението на държавата Швейцария е многоезично, но това не се отнася до всички жители на страната. Мнозинството от швейцарските граждани владеят по два от официалните езици в страната, голяма част владеят три езика, единият от които е превърналият се в *lingua franca* английски език. Огромна част от населението разбира и четирите официални езика, без да ги ползва активно. Дълго време дву- и триезичието е било възприемано като опасност за запазване на чистотата на овладения първи език или като междинно стъпало за погерманчване на населението. Въвеждането на стандартния немски език като официален в Швейцария в продължение на толкова дълъг период не е довело до отмирането на многобройните диалекти на швейцарския немски език. В този смисъл в днешно време като евентуална опасност за изчезването на ретороманския език може да се посочи единствено неуспехът при утвърждаването му като първи език в ареалите на разпространението му. Затова основна задача в езиковата политика на кантон Граубюнден трябва да стане функционалното овладяване на

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/bevoelkerung/sprachen-religionen/sprachen.assetdetail.20964053.html>>, дата на ползване на източника: 09.04.2023.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

ретороманския език и поставянето му на едно ниво с немския в стопанския живот на кантона, а оттам – и в този на страната. От значение са също и дейностите по езиковото интегриране на новозаселили се жители в региона, на първо място – да бъдат мотивирани да овладеят ретороманския език.

Все по-голяма част от т.нар. малки езици са застрашени от изчезване, но ретороманският език продължава да се използва, макар да се говори само в крайно отдалечени региони в Алпите. За това допринасят ретороманското радио и ретороманската телевизия, както и младите хора на изкуството, които използват родния си език, като продължават да го развиват и да разширяват словното му богатство със съвременни лексикални средства. Не на последно място, запазването на езика се дължи и на държавната политика по отношение на съхраняването му.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Енциклопедия Британика	Енциклопедия Британика, интернет достъп на: https://www.britannica.com/biography/Gian-Travers , дата на ползване на източника: 06.04.2023.
Bondolfi, S. (2017)	Stirbt die Sprache der Bergler aus? In: https://www.swissinfo.ch/ger/politik/raetoromanisch_stirbt-sprache-der-bergler-aus/43203472 (06.04.2023).
Lansel, P. (2008)	Ni Italians, ni Tudais-chs. In: https://www.e-periodica.ch/digbib/view?lang=en&pid=ann-001%3A2013%3A126%3A%3A209#209 , дата на ползване на източника: 06.04.2023.
Schib, K. (1980)	Die Geschichte der Schweiz. Augustin-Verlag, Thayngen-Schaffhausen, 1980.
Valär, R. (2008)	„Segnungen der höheren deutschen Kultur“ oder „Liebkosungen der sanften italienischen Mutter“? In: Bündner Monatsblatt 5/2008, S. 395-416.
Walther, L. (2012)	Peider Lansel. Im Internet: https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009111/2012-04-13/ , дата на ползване на източника: 07.04.2023.